

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

Т. М. Панасенко
Олександр Довженко
Серія «Знамениті українці»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5641634
Олександр Довженко: Фоліо; Харків; 2008
ISBN 978-966-03-5214-8

Аннотація

Олександр Довженко... Талановитий, харизматичний, натхненний, готовий у будь-яку мить до активної дії, до творчості... Добрий, легкий у спілкуванні, цікавий і приємний співбесідник, який лише своєю присутністю робив людей кращими, не допускав бруду в думках, у словах... Художник і письменник, захоплений красою й гармонією у житті, вражаючий широтою думки... Вимогливий і невтомний режисер із залізною силою волі, фільми якого стали новим словом у світовій кінематографії, а кінострічка «Земля» увійшла до десятки найкращих фільмів усіх часів і народів...

Содержание

Талант і краса	4
Родина	7
Навчання	13
Варвара	18
Пошуки	22
За кордоном	25
Художник	27
Кіномистецтво. Перші кроки	32
Шедеври	36
Зустріч	39
Кінець ознакомительного фрагмента.	41

Т. М. Панасенко

Олександр Довженко

Приємно було дивитися на те, як Довженко йшов... Красиво закинута д'гори голова, сильна, нервова шия, розгорнуті плечі, розмашисті рухи рук, випростані груди, широкий легкий крок – це була гармонійна хода людини, яка вільно почуває себе в світі, якій органічно притаманне почуття ритму і лінії.

Микола Бажан

Талант і краса

Сучасники Олександра Петровича Довженка стверджували, що ніхто не бачив його пасивним, байдужим або ж заспокоєним і розслабленим. Його звичайний стан – незмінна висока душевна напруга. Зовні стриманий, він завжди був немов наелектризований, готовий до невідкладної дії, до неймовірного злету фантазії. Ті, хто знав митця, казали, що до такої людини, як Олександр Петрович, хотілося прийти, бути поруч. У його присутності люди ставали кращими: він був надзвичайно харизматичним, з дивною аурою, легкою й комфортною людиною, але разом з тим лідером – навіть якщо мовчав. Характеризуючи Довженка – «...скромний, кра-

сивий, мужній, мудрий, тихий і чистий», – І. Андроников¹ забув лише про одну рису – доброту. Розповідають, що навіть доноси на Олександра Петровича часто були не злобними й ворожими, а захопленими!

Для всіх навколо Довженко був центром всесвіту, він був Сонцем, навкруги якого обертались інші планети. Юрій Яновський порівнював його голос із фанфарами, які неможливо було не слухати. Він був закоханий у красу й гармонію, захоплений усім, що відбувається в житті, – уже зрілий митець занотував у своєму «Щоденнику» слова Анатолія Франса², які повністю відповідали його світогляду: «Якщо вибрати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж в одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне».

Він був мрійником і фантазером. Остап Вишня³ казав, що Довженко «завжди говорив не про те, що було, і не про те, що є, а про те, що колись буде». Мріяв усю землю перетворити на розкішний квітучий сад. Його називали «живим акуму-

¹ Андроников (Андронікашвілі) Іраклій Луарсабович (1908—1990) – російський радянський письменник, літературознавець, народний артист СРСР, доктор філологічних наук. Літературознавчі книги: «Життя Лермонтова» (1939), «Оповідання літературознавця» (1949). Виступав з усними оповіданнями про видатних письменників, артистів та ін.

² Франс Анатоль (Жак Анатоль Тібо; 1844—1924) – французький письменник. «Злочин Сильвестра Боннара» (1881), «Таїс» (1890), «Острів пінгвінів» (1908) та ін. Нобелівська премія, 1921.

³ Остап Вишня (Губенко Павло Михайлович; 1889—1956) – український радянський письменник-сатирик і гуморист.

лятором ідей». Мав пристрасть усе перебудовувати й змінювати, а точніше – вдосконалювати, покращувати. Виношував план архітектурної забудови і реставрації Києва, створив проект архітектурного оформлення Дніпра, проектував пам'ятники видатним діячам.

Йому був лише рік, коли брати Люм'єри⁴ в Парижі вперше продемонстрували диво технічної думки – «рухливі фотографії». Це було народження кінематографа у світі. А в Україні саме він, Олександр Петрович Довженко, підніме це мистецтво до найвищого рівня. Неповторний Чарлі Чаплін⁵ зазначав: «Слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя і поета – Олександра Довженка».

⁴ *Брати Люм'єри* (Луї Жан і Огюст) – французькі винахідники, що розробили конструкцію кіноапарата для знімання і проєкції рухомих фотографій.

⁵ *Чаплін Чарлз Спенсер* (1889—1977) – американський кіноактор і режисер. У 1913—1952 рр. працював у Голлівуді. Фільми: «Золота лихоманка» (1925), «Вогні великого міста» (1931), «Диктатор» (1940) та ін.

Родина

Протягом 1942—1956 років митець працював над невеликою кіноповістю «Зачарована Десна». Цей автобіографічний твір, розпочатий у найлютіші роки війни, словами самого Майстра розповідає про його дитинство, родину, рідне село, працюючих і талановитих людей, які оточували малого Сашка. Це чарівна, чиста, захоплююча розповідь про світ, який формував світогляд майбутнього художника. Мабуть, недаремно Олександр Петрович так довго працював над цим твором, шліфуючи кожне слово, вдосконалюючи кожний образ, зображуючи неповторну красу дитячого світосприйняття.

Олександр Довженко народився у селі Сосниця Чернігівської губернії, точніше, на його околиці, яку називали В'юнище. Це сталося 10 вересня 1894 року в багатодітній селянській родині. У метричній книзі Соборно-Троїцької церкви записано: «Рождение: 29 августа; крещение: 30 августа; звание, имя и фамилия родителей и какого вероисповедания: сосницкий казак Петр Семенович Довженко и законная жена его Дария Ермолаевна; оба православного вероисповедания; имена родившихся детей: Александр». Рід Довженків був давній і славився довгожителами: прабаба письменника прожила понад сто років, дід помер столітнім. Може, якби доля не була Олександра Петровича постійно й

немилосердно, він теж дожив би до такого поважного віку. Дослідники біографії Олександра Петровича стверджують, що предки Довженка прибули в Сосницю з Полтавщини. Найдавнішого предка письменника звали Карпом. А у 80-х роках ХІХ ст. була навіть вулиця, що мала назву Довженкова – за прізвищем роду. Дід Семен за молодих років чумакував («...Мій покійний найдобріший дід Семен Тарасович, колишній чумак, чесний і незлобливий. Від нього у мене в картинах завжди з любов'ю написані образи дідів. Це тепло дитинства»).

Батько, Петро Семенович Довженко (1863—1943), був хліборобом, рибалкою, смолярем, перевізником на Десні. Замолоду наймитував у Таврійській губернії. Як згадував письменник в «Автобіографії», «землі у нас було сім чи сім з половиною десятин. Земля була не дуже родюча, і тому, щоб підтримати своє натуральне господарство, батько ще наймався в підводчики та смолярував». Батько й мати Сашка були неписьменні, тож Петро Семенович, чоловік мудрий і справедливий, з усіх сил тягнувся, щоб хоч дітям дати освіту, відкрити їм дорогу в широкий світ. Олександр Петрович захоплювався й пишався своїм батьком, ось який опис рідної людини залишив він нащадкам у кіноповісті «Зачарована Десна»: «Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в

полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не пократать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. <...>

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів – він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував від води, багато землі переорав...» Але є в тій же кіноповіді й інші слова, сповнені душевного болю й страждання: «Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє, навіки». У «Щоденнику» (від 3.08.1945 р.) Олександр Петрович розпачливо записав: «І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві могили замученого мого батька, – однаково мені». Могили Петра Семеновича немає, на Куренівському кладовищі є лише пагорб землі – умовна могила Петра Довженка. Розповідають, що під час евакуації сімей діячів мистецтва про старих Довженків забули. Олександр Петрович у цей час разом із кіностудією перебував у Ашхабаді. У київську квартиру Довженка ввійшли німці, а коли почали

хазяйнувати, Петро Семенович обурився, накинувся на окупантів з кулаками. Довженкових батьків вигнали з квартири, але вони опинилися в якомусь санаторії, де був організований своєрідний притулок. Дах над головою був, але їжу доводилося шукати самим. Люди бачили на київських вулицях красивого старого чоловіка з простягнутою рукою («Колі, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв він на майданах безпритульний у фашистській неволі, і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний»). Одного зимового дня до дружини він не повернувся. Одарка Єрмолаївна знайшла його померлим на руїнах міста й дуже довго і важко тягла на санках до Куренівського кладовища. А після війни могилу знайти не змогла. Отоді й насипали пагорб в умовному місці – на згадку про Петра Семеновича Довженка. Від матері Олександр Петрович знав про все, що сталося в Києві, і це було його болем і трагедією: «Шість днів лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище. Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробі було чорне хвилясте волосся і біла, мов сніг, борода. Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив увесь синій од побоїв. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя – це цілий роман, повний історичного смутку і жалю».

Мати, Одарка Єрмолаївна (у дівочтві Некрасова; 1862—1948), була дочкою ткача-художника. «Народжена для пісень, вона проплакала все життя, проводжаючи назавжди...» – писав про матір Олександр Петрович. Мати могла співати цілий день, не повторюючись, а на розпитування, звідки беруться ті пісні, лише сумно посміхалася й розповідала, що її батько дуже любив працюючи співати колядки: «Усе було співає, аж верстат розлягається. Ото було тче і все співає, тільки човник бігає». У 1943 році Довженко забрав матір до Москви й вечорами ретельно записував пісні, інколи відкладаючи зошита й підспівуючи матері. Сестра Поліна Довженко згадувала: «...Любив слухати материні пісні <...> Слухав, як зачарований. Сидів задумливий, та інколи засміється, поцілує маму, її руки, він часто цілував мамині руки. В листах теж закінчував словами: “Мамо, цілую ваші трудящі руки. Ваш син Сашко”». Сльози й сумні, журливі пісні Одарки Єрмолаївни – то виспіваний біль тяжких утрат: із її чотирнадцяти дітей вижило лише двоє – Сашко і його сестра Поліна. «Решта померли в різний час, майже всі не досягли працездатного віку».

Однак, попри всі страждання й горе, свою сім'ю Олександр Петрович описував так: «Основна риса характеру нашої сім'ї – насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самими собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над Богом і над чортом, мали велику любов і смак до сміш-

ного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.
Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш сміху.
І всі були добрі до людей».

Навчання

Восени 1903 року батько віддав Сашка до чотирикласної парафіяльної школи. Довженко згадував: «Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові, довгі і повели до школи». Я. Назаренко, який товаришував у дитячі й юнацькі роки з майбутнім митцем, у своїх спогадах писав: «За всі роки нашого навчання Олександр Довженко верховодив, але не вискакував наперед, не запобігав перед учителями, завжди тримався з гідністю. Із друзями поводи-вся рівно, лагідно, вимогливо. Ніколи не намагався здатися кращим, ніж він був. Бадьорість, енергія й політ його думки підкоряли всіх. До нього не було середніх почуттів: або схи-ляння, або заздрісна ворожість».

Проте справжнє навчання великого художника почалося набагато раніше, бо краси й гармонії малий Сашко навчався у природи. З дитинства хлопець любив усе живе – тварин, цвіт яблуні, трави; мріями переселявся у світ казкових героїв. На все життя запам'яталися й знайшли своє відображення у «Зачарованій Десні» запашні сіножаті на придеснянських луках («найкрасивіше місце на всій землі»), рибалки з батьком на світанні, осіннє збирання грибів, перші мозолі на руках від коси і ціпа, таємнича Десна, вся щедра на барви природа Чернігівщини з її прозоро-синіми озе-

рами й мальовничими левадами. Усе це породжувало у дитини почуття захоплення красою, впливало на формування її світобачення. Одним з вирішальних факторів формування характеру майбутнього митця була любов до природи, до її вічної й загадкової краси, яку він пронесе через усе своє неспокійне життя. Пізніше він висловив думку, яка допомагає зрозуміти глибинні витоки його творчої фантазії: без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Міг би також сказати: всім кращим, що було у ньому, що виніс із зачарованого дитинства у свої неповторні художні світи, він зобов'язаний невтомним працюючим землякам, своїм багатостраждальним батькам, ніжна синівська любов до яких жила в його серці. Відчуття краси й гармонії допомагало не лише бачити й розуміти прекрасне, але й наповнювало душу сумом від постійної дисгармонії побуту, стосунків. Племінник Олександра Петровича Тарас Дудко згадує: «Якось Олександр Петрович зайшов у Спілку кінематографістів, побачив у залі рояль і навіть обурився: «Як може рояль стояти в такому вбогому залі? Тут має бути гарна полірована підлога!» Приїхав Рильський з Києва, зупинився в готелі «Москва». Довженко заглянув до нього в гості, побачив картину над ліжком і запитав: «Чому ти терпиш цю гидоту?»»

Олександр Петрович був людиною спостережливою, ранимою, нетерпимою до неподобства. Чому він скрізь сади садив – на Одеській кіностудії, на Київській, на «Мосфіль-

мі»? Його душа шукала краси. Чистота й краса були головними умовами праці для Довженка. Так само й у побуті: коли гостював у нас, ліжко його було акуратно заправлене, на столі – порядок і чистота. Пам'ятаю випадок такий... Ми з ним сиділи на кухні, і моя мама подала на стіл сметану, не виклавши з банки. Я помітив, що дядько Олександр якось знітився. Людиною він був делікатною і мамі нічого не сказав, але його немов струмом ударило. Його ранило те, що звичайній людині здавалося природним.

Усі знали, що при ньому не можна лягтися матом, плюватися. Олександр Петрович шукав не тільки красу, але й гармонію у стосунках».

По закінченні чотирикласної школи (1907) Сашко був зарахований до Сосницького міського чотирикласного двоконфлектного училища. «Навчання давалося мені легко, – згадував О. Довженко. – Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. Мені здавалося, що вчителі самі щось не зовсім розуміють, і тому їм здається, що я відмінник». У 1911 році Довженко вступив до Глухівського учительського інституту, в якому він був наймолодшим учнем. Інші студенти мали вже п'ятирічний або навіть десятирічний учительський стаж роботи, їм було по тридцять, а то й більше років. Шістнадцятирічний юнак відчував себе розгубленим у такому середовищі. Окрім того, Довженко одразу відчув, що його підготовка до інституту була недостатньою, тому, мабуть, вчився він, як сам казав, поганенько. Саме че-

рез погане навчання Олександр перші два роки не отримував такої необхідної й омріяної стипендії (120 карбованців на рік), щось заробляв приватними уроками, а батько навіть продав десятину землі, щоб утримувати сина. Неписьменному Петрові Семеновичу жилося гірко й важко, тому дуже хотілося, щоб доля його сина була кращою, щоб він навчався в Глухові. Про цей навчальний заклад Довженко пізніше скаже: «Інститут виховував добронравних, політично неписьменних, наївних учителів для вищих початкових шкіл».

У 1914 році Довженко закінчив Глухівський інститут. Цікаво зазирнути в його атестат: у ньому зазначено, що вихованець інституту О. П. Довженко «при отличном (5) поведении, показал успехи в законе Божьем удовлетворительные (3), педагогике и дидактике – весьма удовлетворительные (5), русского и славянского языка с методикой, теорией словесности, русской словесности, логики, математики (арифметики, алгебры, геометрии и тригонометрии) с методикой – весьма удовлетворительные (4); некоторые с методикой – удовлетворительные (3), географии с методикой, естествоведению и физики, чистописании – весьма удовлетворительные (4), черчения и рисовании – весьма удовлетворительные (5), пении и музыки – удовлетворительные (3), гимнастики – весьма удовлетворительные (4).

Вследствие чего он, Довженко, удостоивается звания учителя высшеначального училища... и при вступлении на означенную должность имеет пользоваться всеми правами, той

должності присвоєними».

Протягом 1914—1917 рр., поки Олександр Петрович вчителював у Житомирі, викладаючи фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику в 2-му Житомирському змішаному вищому початковому училищі, він мріяв про університет і Академію художеств: мав неабиякий хист і потяг до малювання. З дитинства Довженко малював на папері, на саморобних дощечках, навіть на табуретках – це були коні, хати, яблука, його товариші, він сам. «В той час я мріяв стати художником, а малював дома і брав приватні уроки малювання, мріючи коли-небудь потрапити в Академію художеств хоч вільним слухачем». Він дуже багато читав, брав участь у виставах, малював, організував український етнографічний хор в одному з ближчих до Глухова сіл.

Варвара

1917 рік змінив життя Олександра Довженка, 22-річного фахівця, красеня, який однаково легко й захоплено викладав кілька предметів. Природно, що на талановитого хлопця заглядалися всі молоденькі вчительки. Одна з них, Варя, виявилася найсміливішою – й запросила Олександра в гості. Ось як описав першу зустріч Варвари Крилової і Довженка письменник Іван Семенчук у романі «Невідомий Довженко»: «Зустрілися вони несподівано в дверях. Довженко стрімко крокував із класу. Мабуть, з уроку малювання: на пальцях правої руки сліди крейди – старанно витирав картою хустинкою. Незнайомка виходила з учительської...

Що вразило молодого вчителя? Насамперед – очі: великі, променисті, і стільки в них вогню, нерозтраченої сили, що й не запримітив, якого вони кольору. «Вольова дівчина, – мимохідь відзначив, – сильний характер». Симпатична, енергійна, життєрадісна.

Якимось щемливим смутком обдало від її вроди. Середнього зросту, струнка, з каштановим хвилястим волоссям, високе чоло й щоки ніжно-смагляві. Особливо ж очі... Зважився, заглянув: вони у дівчини світло-карі, пломінкі. Погляд теплий, усмішка доброзичлива.

– Олександрє Петровичу, ви ще не знайомі? – почувся за спиною густий бас. – Добридень! Тільки давайте відступимо

до стіни, щоб не заважати...

– Пробачте, – усміхнувся Довженко.

Біля вікна стали, не зводять одне з одного очей.

– Значить, не знайомі ще, – загудів біля вуха Назар Терентійович, розправляючи довгі вуса, – тоді...

– Варвара, – промовила тихо незнайомка, простягаючи красиву білу руку, – Семенівна...

– Сашко. – Потиск руки міцний, гарячий.

Назар Терентійович багатозначно підніс угору вказівний палець правої руки:

– Ти ж не забувай!

Довженко спохватився:

– Чи то пак...

– Ніяк не звикне, – вибачливо усміхнувся історик.

– Олександр Петрович, – не випускає ніжної дівочої руки зі своєї долоні. Уже й учні почали звертати на це увагу». А от як описувала Олександра сама Варвара Семенівна: «Стрункий юнак красивої, сильної постави. Він носив коричневу косоворотку, туго підперезану ременем, з-під форменого кашкета нетерпляче вибивалося пасмо хвилястого русявого волосся. Якийсь особливий погляд проникливих світлих очей говорив про неабиякий розум, про глибокий внутрішній зміст, волю й мужність».

Затишний будинок Крилових, із традиційними чаюваннями й грою на фортепіано Вариних сестер, справив на парубка найприємніше враження. Перед ним відкрився новий світ.

Адже він народився в селянській сім'ї, і життя не встеляло його шлях килимами. Варя скорила його своєю дбайливістю й теплотою. Незабаром Олександр запропонував Варварі Семенівні стати його дружиною і, звичайно, дістав згоду. Вони побралися в 1917 році. Пізніше, у 1923 році, коли Олександр Петрович перебував на дипломатичній службі в Берліні, а дружина була разом з ним, вони зареєструють свій шлюб за новими радянськими законами.

М'яка, неконфліктна Варвара була тлом для свого видатного чоловіка, якого кохала безмежно. Кохала навіть після розлучення, хоча сама й відпустила Олександра Петровича, не бажаючи бути тягарем і розуміючи, що в його житті з'явиться інше кохання. Варвара Семенівна захворіла на туберкульоз колінного суглоба й почувалася ніяково поруч зі стрімким, енергійним та рухливим чоловіком. Подружжя намагалося лікуватися за кордоном, але нічого не допомогло. Знайомі родини казали, що Варвару не полишали думки про те, що вона буде заважати чоловікові. А коли жінка зрозуміла, що Довженко серйозно закохався, то сама пішла від нього, попросивши дозволу залишити собі його прізвище.

Особисте життя двох – то велика таємниця, яку знають тільки вони, всі інші можуть лише пліткувати або ж робити припущення. Назавжди залишилося таємницею питання про батька Вадима Петровича Чазова, сина Варвари Семенівни. Кажуть, що чоловік був неймовірно схожий на Довженка і що в передсмертній записці Варвара Семенівна написала си-

нові, що його батько – Олександр Петрович. До того ж Вадим дуже добре малював, викладав малювання у школі, що теж єднає його з Олександром Петровичем. Розповідають також, що одного разу в розмові з дружиною Вадим сказав, що Довженко його батько. Вадима Петровича вже немає на цьому світі, він пішов з життя так же рано, як і Довженко – ще й 60-ти не було...

Варвара Семенівна листувалася з сестрою Довженка Поліною Петрівною, жила й працювала вчителькою в селі Демидові під Києвом. Жінка знала кілька мов, чудово грала на фортепіано, робила з учнями вистави. Усі, хто знав і бачив її, помічали красу, розум, глибину цієї людини. Незважаючи на своє каліцтво, а нога через хворобу перестала згинатися, подорожувала з учнями, спираючись на паличку. Коли Варвара Семенівна дізналася про смерть Олександра Довженка, вона пішла в ліс, і односельці довго шукали її. Пригнічена горем жінка, однак, відмовилася їхати на похорон, бо не хотіла, щоб невтаємничені дізналися про існування першої дружини, – через це була б зламана прекрасна історія кохання й творчого тандему О. Довженка і Ю. Солнцевої. Усе життя Варвара Семенівна боялась хоч якось зашкодити коханій людині, бо любила щиро, по-справжньому.

Пошуки

Перенісши в 1917 році важку й невдалу операцію, Олександр Петрович вирішує продовжити навчання. Він надсилає документи водночас у Київський університет і в комерційний інститут. Варвара Семенівна згадувала, що хвороба перешкодила йому навчатися в університеті. У вересні Довженко переводиться вчителювати в Київ і вступає вільнослухачем до Київського комерційного інституту. Пізніше митець писав про це навчання: «Це був засіб здобути вищу освіту взагалі. Учився я в цьому інституті теж погано. В мене не вистачало часу, бо я сам учив. І, крім того, не було достатньої старанності». Не встигаючи навчатися і вчити, Довженко робить дивний крок, навантажує себе ще більше – вступає до Академії художеств, яку невдовзі полишає. Олександр Петрович писав із цього приводу: «Так мені всього хотілось, і так з мене тоді нічого не вийшло». Творчий темперамент Довженка був невгамовний. «У житті не було нічого, що б його не цікавило, – від глибоких психологічних зрушень у суспільстві до найкращого способу кладки печей, від аналізу акторських прийомів Чапліна до походження пісні «Розпрягайте, хлопці, коней». <...> Коли б він не з'являвся, щораз приносив із собою багато не тільки нових думок, але й вражаючих оповідань. Слухати його можна було годинами», –

згодом напише про Довженка Костянтин Паустовський.⁶

Такий захоплений і зацікавлений, талановитий і неспокійний, доброзичливий і темпераментний молодий чоловік вливається в бурхливу революційну хвилю – бере участь у різних маніфестаціях, виступає з промовами на мітингах, хоча в автобіографії пізніше напише, що на цей час не прочитав жодної книжки про революційний рух. Це був етап у його житті, коли він сам ще не усвідомлював, де «знайде себе». У 1919 році Довженко служить у Житомирському губвійськкоматі, потім працює викладачем при штабі 44-ї стрілецької дивізії. У 1920-му завідує Житомирською партійною школою. Довелось Олександрові Петровичу на власному досвіді пізнати думки й почуття в останні хвилини життя: у квітні 1920-го він потрапив у полон до білополяків, які піддали його умовному розстрілу, щоб дізнатися необхідну інформацію. Довженкові пощастило втекти до червоноармійського загону. Потім він веде активну діяльність у київському підпіллі, працює секретарем губернського відділу народної освіти, завідує відділом мистецтв, виконує обов'язки комісара театру імені Т. Шевченка (колишній театр Бергоньє⁷, нині

⁶ Паустовський Костянтин Георгійович (1892—1968) – російський радянський письменник. Твори: «Кара-Бугаз» (1932), «Тарас Шевченко» (1939), «Золота троянда» (1955) та ін.

⁷ Театр Бергоньє заснований французьким підприємцем Огюстом Бергоньє, який у 1868 році у Києві придбав земельну ділянку і перетворив її на джерело доходів. У вересні 1878 року Бергоньє побудував двоповерховий будинок, у внутрішній частині якого знаходився театр, у подальшому орендований різними

– Київський державний академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки). У 1921 році, окрім секретарства, за дорученням колегії губнаросвіти виконує функції заступника голови колегії...

За кордоном

У 1921 році надходить виклик до Харкова, і в житті Олександра Довженка розпочинається новий відповідальний і надзвичайно напружений період. За наказом Наркомату закордонних справ його прийнято на посаду завідувача загального відділу Повноважного представництва УРСР у Польщі. До від'їзду у Варшаву Довженко жив у Харкові – сюди до нього, звільнившись з роботи в Житомирі, приїхала Варвара Семенівна, яка мала вирушати з чоловіком за кордон. Прибувши до Варшави, сім'я влаштувалася в готелі, й Олександр Петрович почав працювати спочатку при російсько-українсько-польській репатріаційній комісії з обміну військовополоненими, а потім – керуючим справами представництва. Довженко писав про свою тодішню діяльність: «Ця канцелярська робота в умовах 1921 року була такою неприємною і нудною, що я не виходив з будинку посольства тижнями». Часто у службових справах доводилося їздити в Німеччину, а потім, у 1922 році, його перевели на роботу в Берлін. Тут Довженко працює секретарем консульського відділу Торгового представництва УРСР у Німеччині. Робота на цій посаді тривала недовго: ЦК КП(б)У прийняв рішення відкликати Довженка з консульського відділу, однак Олександр Петрович надіслав на Батьківщину заяву з проханням дозволити йому залишитися на один рік за

кордоном для навчання. Прохання задовольнили, і митець вступив до приватного художнього училища. Омріяні графіка, композиція, різьба по металу, журнальна ілюстрація розкривали йому свої таємниці. Наркомос УРСР навіть призначив йому персональну стипендію (40 доларів на місяць) для навчання в художньому училищі з тим, щоб потім вступити до Академії художеств у Берліні або в Парижі. У Берліні Довженко познайомився з художником М. Глущенком, який намалював портрет Олександра Петровича, – захоплений як зовнішністю, так і особистістю розквітаючого таланту, художник писав: «...у всій зовнішності молодії людини багато природної витонченості. Дуже гарна голова – вміло побудована, широко й точно написана, й особливо обличчя з виразом напруженої самозаглибленості».

Художник

У 1923 році Довженко повертається до Харкова. Відомо, що Олександр Петрович запропонували виїхати дипломатичним кур'єром у Кабул, і він уже збирався їхати до Афганістану, але перешкодила хвороба дружини. Невдовзі за сприяння В. Еллана-Блакитного⁸ Довженко влаштовується в редакцію газети «Вісті ВУЦВК» і починає працювати художником-ілюстратором, публіцистом-карикатуристом. Карикатурою Довженко захопився, ще навчаючись за кордоном, тепер же жодне число газети не виходило без дотепного гострого малюнка, підписаного псевдонімом «Сашко». Сашко створює політичні й побутові карикатури, плакати, дотепні гуморески, дружні шаржі на письменників, ілюстрації до їхніх творів. У цьому ж році Довженко знайомиться з Остапом Вишнею, який так описував Сашка: «Його тяжко описати... Він – стрункий. Він – сухорлявий. У нього високий, хороший лоб і прямий ніс... У нього густе, тверде й непокірне волосся... Воно вже й трохи сивувате, та я про це краще

⁸ *Блакитний (Еллан-Блакитний) Василь Михайлович* (справжнє прізвище – Елланський; 1893—1925) – український письменник і громадський діяч. Один із зачинателів української радянської поезії (перша поетична збірка – «Удари молота і серця», 1920). Виступав у пресі як поет (псевд. В. Еллан), прозаїк (псевд. А. Ортал), теоретик, публіцист і критик (псевд. В. Блакитний), фейлетоніст і сатирик (псевд. Валер Проноза), пародист (псевд. Маркіз Попелястий). Працював головою Держвидаву України, редактором газети «Вісті ВУЦВК».

не писатиму, бо подумаєте, що він старий, а йому ж усього тільки 34 роки! Він, мабуть, увесь од волосся, як Самсон!

Отакий він непокірливий, отакий непосидючий, якийсь такий пругкий, що ніколи не ходить повагом... З Олександром Довженком тяжко ходити по вулиці, бо він завжди йде попереду вас...» Дружба з Остапом Вишнею була міцна і тривала: під час війни вже відомий і визнаний режисер кіно Олександр Довженко звернеться до Сталіна з проханням звільнити Остапа Вишню, який перебував у таборах. І це прохання задовольнять. У 1943 році в «Щоденнику» Довженка з'являється запис: «Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів. Було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років – це ціле життя, ціла ера, складна й велика».

Але повернімось до 1923 року. У цей час О. Довженко стає одним з провідних українських художників. В автобіографії він писав: «Отримай я правильне виховання й освіту, я був би більш сильнішим художником у живопису, ніж у кіно». Молодий художник стає одним з основоположників Асоціації революційних митців України (АРМУ), перебуває у вирі літературного життя, вступає до «Гарту» – Спілки пролетарських письменників. Для нього, здається, не було таких творчих сфер, які б його не обходили, не привертали уваги, не будили багатой уяви. Довженко починає серйозно цікавитися театром, навіть мріє поставити виставу. Так, як уявляв собі театральну виставу тільки він, так, як, на його

думку, повинно виглядати театральне дійство. А особливо цікавило Сашка, як стати режисером, що потрібно для опанування режисерського мистецтва. Олександр Петрович починає відвідувати всі вистави театру імені І. Франка, цікавиться роботою театрів Мейєрхольда⁹ та Курбаса¹⁰. Промовистим фактом є те, що традиційний театр не дуже цікавив Довженка. Він мислив собі театр як мистецтво різних контрастів, як яскраву, барвисту дію, як найбільш умовне і виразне лицедійство. Але захоплення театром для Довженка було скороминучим, він швидко розчарувався. Мабуть, замало було театральної сцени для втілення тих грандіозних ідей і планів, що вирували в буйній фантазії митця.

Олександр Петрович продовжує плідну й насичену роботу художника, але все більше й більше придивляється до кіномистецтва. Протягом 1924—1926 років співпрацює з Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ), а також створює рекламні кіноплакати, в яких уже виявлялись перші елементи екранної драматургії, режисури, принципи монтажу, сюжетобудування, композиції («Трипільська трагедія»,

⁹ *Мейєрхольд Всеволод Емільйович* (Карл Казимир Теодор Майєргольд; 1874—1940) — російський радянський режисер і актор. Працював у Московському художньому театрі, у «Товаристві нової драми», у Драматичному театрі Комісаржевської, у Театрі Революції. Був репресований.

¹⁰ *Курбас Лесь* (Олександр-Зенон Степанович Курбас; 1887—1937) — український режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист, перекладач. Заснував театр «Березіль» (1922), керівником якого був до 1933 року. Був репресований.

«Синій пакет», «Боротьба велетнів»). Пізніше за цим же принципом він малював кіноплакати й до власних фільмів («Звенигора», «Арсенал»), у яких виразно розкрилось відчуття принципів кіномислення, екранної динаміки. Серед творчої

молоді того часу все частіше виникали суперечки про кіно, «про його місце в системі мистецтв, про українську національну форму в кіно, про те, що розвиток української культури далі неможливий без розвитку кінематографа». Кінематограф уже тоді приваблював його своєю синтетичністю, масовістю, дохідливістю сприйняття. О. Довженка все частіше можна було бачити на громадських переглядах українських, а також зарубіжних фільмів. Він пильно прислухається до дискусій, сам починає брати в них участь, виступає і як перекладач титрів до «німого» кіно. «Я відчув інстинктом і збагнув розумом, що кіно і є той могутній засіб, через який я зможу в достатній мірі виявити себе як художник», – згадував митець.

Однак нове захоплення не заважає Олександрові Довженку плідно працювати як художнику. Багато картин було зроблено олією й тушшю (на жаль, майже всі полотна загублено), він ілюстрував збірку Остапа Вишні «Літературні усмішки», створював обкладинку нового журналу «Всесвіт» і, звичайно ж, невтомно у кожному номері «Вістей ВУЦВК» відгукувався на події суспільного життя дотепними й гострими карикатурами. У 1925 році Довженко зробив першу спробу опа-

нувати нове для нього мистецтво: як писав Микола Бажан, «Олександр Довженко тимчасово відклав пензля й олівця, взявши перо кіносценариста. Так народився новий кінематографіст». Олександр Петрович написав сценарій фільму для дітей, який відніс тодішньому редактору ВУФКУ Юрію Яновському¹¹. І хоча сценарій Юрію Івановичу не зовсім сподобався і він поклав його на полицю, з Довженком він потоваришував. У 1926 році Яновський надрукував новелу «В листопаді», у якій розкрив образ Олександра Довженка: «З Берліна мій друг привіз спокійні манери великого міста і трошки сивини на скронях. Його замріяність не виходить за ці межі. І лише хвилинами незрозумілих вечорів його дух буйно розквітав. Мій друг думає образами і фарбами. Він не є художником, бо це слово означає безкінечну кількість образів. У мого друга один обрій – конкретне думання...».

¹¹ *Яновський Юрій Іванович* (1902—1954) – український радянський письменник. У 1925—1926 рр. – художній редактор на Одеській кінофабриці. У літературі виступив 1924 р. Автор п'єс («Дочка прокурора», «Дума про Британку» та ін.), сценаріїв до фільмів («Фата моргана», «Серця двох», Зв'язковий підпілля» та ін.), романів («Вершники», «Чотири шаблі»).

Кіномистецтво. Перші кроки

Однієї червневої ночі 1926 року Олександр Петрович довго просидів у своїй майстерні, «...підбив підсумки свого невлаштованого <...> життя, вранці пішов з дому і більше не повертався». Він виїхав до Одеси і влаштувався на роботу на кінофабриці режисером з переконанням, що саме тут буде максимально корисним. Щоб зробити такий крок у невідоме, потрібна була воістину велика мужність і одержимість. У кіно Олександр Довженко прийшов людиною зрілою, з великим художнім досвідом, продовжуючи пошуки не тільки свого місця в житті, а й своєї сфери художньої творчості, своєї теми, героя, жанру. Цікавий факт: саме тоді з живопису прийшли працювати в кінематограф С. Ейзенштейн¹², Г. Козінцев¹³. В Україні в кіно уже працював Ф. Кричевський.¹⁴

З часу переїзду до Одеси починається найяскравіший пе-

¹² *Ейзенштейн Сергій Михайлович* (1898—1948) – видатний російський радянський кінорежисер. Фільми: «Броненосець “Потьомкін”» (1925), «Жовтень» (1927), «Олександр Невський» (1938) та ін.

¹³ *Козінцев Григорій Михайлович* (1905—1973) – російський кінорежисер. Фільми: «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона» (1935—1939).

¹⁴ *Кричевський Василь Васильович* (1901—1978) – живописець, син видатного українського художника Василя Григоровича Кричевського. Працював на Одеській та Київській кінофабриках (оформив 16 фільмів, серед яких і «Земля» Довженка).

ріод творчості Олександра Довженка: життя в кінематографі. Новий, неспокійний етап творчих пошуків та експериментів. Перші кроки в кіно він описував так: «Я три години спостерігав, і зйомка мені здалася дурною. Я уявив, що я гарний режисер. Та як було дати мені постановку, якщо я апарата не бачив. І я взяв апарат». У 1926 році була випущена на екрани сатирична комедія «Вася-реформатор», автором сценарію й співрежисером якої був Довженко (режисер-постановник Ф. Лопатинський). У серпні того ж року Олександр Петрович закінчив сценарій кінокомедії «Перукар Жан Ковбасюк» (пізніша назва «Ягідка кохання»). Цей короткометражний фільм-комедію Довженко буде знімати восени 1926 року. Сам режисер згадував: «Фільм вийшов не комедійним, але я сміявся п'ять діб під час постановки. Після чого я почав ставити фільми некомедійні, сподіваючись, що в мене комедійні картини вийдуть у майбутньому. Але в майбутньому вони теж не вийшли...» До речі, пізніше Довженко не любив говорити про свої перші комедійні спроби й ніколи не включав їх до фільмографії. А у цей час правління ВУФКУ вирішило доручити Довженкові знімати фільм «Сумка дипкур'ера» (ідея створення фільму виникла у зв'язку з убивством радянського дипломата Теодора Нетте, якого Олександр Петрович добре знав, будучи на дипломатичній роботі; сюжет безпосередньо нав'язав відомий вірш Володимира Маяковського¹⁵), над яким молодий режисер почав працювати

¹⁵ *Маяковський Володимир Володимирович* (1893—1930) – видатний російсь-

одразу після закінчення зйомок «Ягідки кохання».

Юрій Яновський, який був тоді головним редактором Одеської кінофабрики, написав експериментальний роман «Історія майстра», присвятивши його кінорежисерові Олександрові Довженку: «Довженко знайшов те, чого він шукав і чого не дала йому берлінська наука та перо журналіста. Він знайшов полотно, на якому постаті й образи, покладені пензлем, рухаються, живуть, ненавидять і кохають. Його прямування довело його до правдивих шляхів і до живих обрїїв». У розділі, присвяченому зніманню фільму «Сумка дипкур'єра», письменник передає думки режисера про значення монтажу у фільмі: «Мені здається, що ми друкуємо прокламації, – каже режисер, любовно й пестливо проводячи рукою по плівці. – Це ось мертві малюнки – скільки сили вони в собі криють. П'ять метрів цього руху, цієї емоції можуть убити глядача, а метр один може здатися шедевром. А може, не метр, а півтора, три чверті метра? Така це важлива річ – розмір монтажних шматків, що від зайвої чверті метра руйнується весь ритм епізоду. А монтаж відповідно до часу, до місця, до характерів героїв? Я тільки за монтажним столом побачив, яка це складна річ. Під час монтажу треба настроїти в унісон ритмові картини кожен свій нерв, треба страшенно тонко реагувати на всі деталі монтажних шматків. Монтаж – це важливіша половина роботи над фільмом».

кий радянський поет. «Хмарина в штанях» (1915), «Містерія-буф» (1918), «Добре!» (1927) та ін.

Фільм «Сумка дипкур'єра» (сценарій М. Заца і Б. Шаранського у переробці О. Довженка) був готовий уже навесні 1927 року: у цьому фільмі Олександр Петрович навіть випробував себе як актор – зіграв Кочегара, але бути режисером йому подобалося набагато більше. Уже після перегляду цієї стрічки багато хто зрозумів, що українське кіно набуло в особі Олександра Довженка справжнього майстра. У пресі з'явилися перші позитивні відгуки на фільм. У першому інтерв'ю журналу «Кіно» Олександр Петрович сказав: «Найліпше володію олівцем та пензлем. Маю професію художника. В кіно – без року тиждень. Апарата не знаю, з актором ніколи не працював. Єдине ось – захоплений своєю роботою до пропасниці, до самозабуття».

Шедеври

Улітку 1927 року на засіданні художньої ради Одеської кінофабрики ВУФКУ обговорювали сценарій «Звенигори». Більшість присутніх критикувала задум фільму, а дехто навіть назвав сценарій нісенітницею. У фіналі засідання підвівся Олександр Довженко і сказав, що він буде знімати «цю нісенітницю». Сценарій «Звенигори» писали Майк Йогансен¹⁶ та Юрко Тютюнник¹⁷, що скоро по виході «Звенигори» був розстріляний. Звичайно ж, увесь сценарій фільму Довженко переробив, залишивши з первинного варіанта тільки фольклорний матеріал. Митець так захопився роботою, що створив фільм «одним духом» – за сто днів. Як казав сам Довженко, фільм він «не зробив, а проспівав, як птах. Мені хотілося розсунути рамки екрана... заговорити мовою великих узагальнень». Фільм викликав бурхливе обговорення:

хтось захоплювався, хтось лаяв автора за перекручування історії, але, що найголовніше, ця картина нікого не залишила

¹⁶ *Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович* (1895—1937) – український радянський письменник, перекладач, журналіст, критик. Поетичні збірки: «Дгорі», «Кроковее коло», «Доробок», «Ясен» та ін. Був репресований.

¹⁷ *Тютюнник Юрій (Юрко) Йосипович* (1891—1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Працював сценаристом і грав самого себе у фільмах «П. К. П.», у першому варіанті «Звенигори». Був репресований.

байдужим! «Цей епохальний для української культури фільм проgrimів, як несподіваний вибух», – захоплено писав тоді Микола Бажан. І це була перемога, це був успіх, який буквально окрилив Олександра Петровича. Своєму асистентові режисер повідомляв: «Важко описати, що відбувається навколо фільму. Суперечки, критика, доброзичливість і ненависть породили в мене ідею нового фільму. Це буде фільм про благородну і вікову боротьбу українського народу за красу людського життя – фільм про безсмертя народу. Готуйтеся, незабаром підемо в бій».

Поява в 1928 році на екранах України «Звенигори» була сенсацією. Фантастично-символічний і реальний плани дії, химерно переплітаючись навколо наскрізного героя – шукача скарбу діда Невмирушого, що живе вже друге тисячоліття, – створювали почуття своєї біографії України, її окремого надзвичайного історичного шляху. Тут уперше виявилось оте чисто довженківське почуття вічної краси природи та його суто козацьке трактування смерті як складника життя. У фільмі незвично переплітається далеке минуле й сучасність, співіснують епізоди з варягами, які прийшли зброєю завоювати слов'янські землі, і події революції – усе це поєднано романтичною історією старезного діда, уособлювача патріархальної старовини, що через століття проносить вічну мрію про закопані «скарби нації», виступає фанатичним охоронцем повітої легендами Звенигори. Паралельно у фільмі розгортається драматична історія життя двох дідових

онуків, які різними шляхами шукають своє щастя: Тиміш стає на бік революції, Павло приєднується до петлюрівців. Їхній дід уже не в змозі захистити минуле, як і не здатний зупинити нове. Природа і пісня у «Звенигорі» створюють той поетичний світ, якого доти ще не знав екран. «Нене рідна. Чого тут тільки не відбувається! – писав Сергій Ейзенштейн під свіжим враженням від перегляду фільму. – Фільм захоплює чарівністю своєї манери мислення. <...> Серед нас нова людина кіно, Майстер з власним обличчям. Майстер свого жанру. Майстер своєї індивідуальності! І водночас майстер наш. Свій. Спільний. <...> Перед нами стояла людина, яка створила нове в галузі кіно <...> справжня людина...». Перша зустріч і знайомство російських кіномитців С. Ейзенштейна і В. Пудовкіна¹⁸ з О. Довженком відбулася якраз під час громадського перегляду «Звенигори» в Москві. Новою картиною Довженка захоплювалися не лише вітчизняні митці: так, наприклад, після показу «Звенигори» в Парижі французький критик Шарль Леже назвав картину «чудесною».

Саме на хвилі такого успіху й захоплення у Олександра Петровича з'являється чудова таємниця...

¹⁸ Пудовкін Всеволод Іларіонович (1893—1953) – російський радянський кінорежисер. Фільми: «Мати» (1926), «Суворов» (1940), «Повернення Василя Бортникова» (1953) та ін.

Зустріч

Таємницю Олександра Довженка звали Юлія. Режисер відкрив її для себе в 1928 році. Одеса тоді була кінематографічним центром України, таким собі Голлівудом на березі Чорного моря. Юрій Яновський ризикнув запросити на головну роль у новий фільм молоду московську актрису, яка чудово зіграла марсіанку Аеліту у фільмі Я. Протазанова¹⁹ за однойменним романом Олексія Толстого²⁰. Ім'я Юлії Солнцевої тоді гриміло на всю країну. Їй присвячував вірші Микола Асеєв²¹, її красою захоплювалися Брюсов,²²

Бальмонт²³, Андрій Бєлий²⁴. Одного ранку Юлії принес-

¹⁹ *Протазанов Яків Олександрович* (1881—1945) – російський кінорежисер. Фільми: «Відхід великого старця» (1912), «Ключі щастя» (1913), «Розтрощена ваза» (1914) та ін.

²⁰ *Толстой Олексій Миколайович* (1883—1945) – російський радянський письменник. Твори: «Ходіння по муках» (1920—1941), «Петро I» (1929—1945), «Аеліта» (1922—1923), «Гіперболоїд інженера Гаріна» (1925—1926) та ін.

²¹ *Асеєв Микола Миколайович* (1889—1963) —російський радянський поет. Збірки: «Зор» (1913), «Оксана» (1916), «Перший взвод» (1941), «Роздуми» (1955) та ін. Перекладав твори Т. Шевченка, П. Тичини.

²² *Брюсов Валерій Якович* (1873—1924) —російський радянський письменник. Поетичні збірки: «Tertia Vigilia» (1900), «Сім кольорів райдуги» (1916), «Останні мрії» (1920), «Далі» (1922) та ін.

²³ *Бальмонт Костянтин Дмитрович* (1867—1942) —російський поет. Збірки: «Тиша» (1898), «Будьмо, як сонце» (1903) та ін.

²⁴ *Бєлий Андрій* (справжнє ім'я – Бугайов Борис Миколайович; 1880—1934)

ли букет червоних та білих троянд із запискою: «Земній актрисі космічної краси із вдячністю й захватом від побаченого на екрані. Володимир Маяковський». Ідею Яновського на кіностудії не підтримували, мало хто вірив, що московська актриса, яку запрошували працювати до Голлівуду, приїде в Одесу. «Від американського Голівуда відмовилася, а від нашого, дивишся, не відмовиться», – пожартував Юрій Іванович, який, як кажуть, був заочно закоханий у прекрасну Аеліту і сподівався, що тісне спілкування на знімальному майданчику розпалить взаємне почуття. Солнцевій послали телеграму – відповідь прийшла незабаром: «Приїжджаю!»

—російський письменник, філософ, критик, літературознавець. Роман «Петербург» (1913—1916), поема «Христос воскрес» (1918), поетична збірка «Зірка» (1919), діалогія «Москва» (1926) та ін.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.